

Новоселецька Т.М. Поняття та матеріально-правовий зміст безпорадного стану потерпілого за кримінальним судочинством України // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 43. – Львів, 2006. – С.338-343.

Міжнародна спільнота, українські фахівці кримінального процесу знову повернулися обличчям до проблем забезпечення права потерпілого на судовий захист та поновлення порушених його прав при здійсненні правосуддя. Тривалий час їх увага була прикута головним чином до процесуального статусу підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого. Власне, в цьому напрямку прийнято ряд міжнародних актів, внесено зміни до Кримінально-процесуального кодексу України. Та, як справедливо зауважив Бойков А.Д.: „Проблема жертв злочинів – одна з кричущих в усій історії людства, і одержує зовсім неадекватне відображення у кримінальному судочинстві, яке здійснюється в ім’я держави” [1, 203].

Дисбаланс у процесуальному статусі обвинуваченого та потерпілого на міжнародному рівні певною мірою був ліквідований такими міжнародно-правовими актами, як: Керівні принципи у сфері попередження злочинності і кримінального правосуддя в контексті розвитку і нового міжнародного економічного порядку” (1985р.), Хартія жертв злочину (1990), Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою (1985), Декларація ООН про права розумово відсталих осіб (1971р.). Імплементация сформульованих міжнародних стандартів і принципів у національне законодавство України є справою сьогодення для українського законодавця. Один із важливих аспектів у цій проблематиці є захист потерпілих осіб, які перебували у момент злочину у безпорадному стані. Очевидно, виникає запитання: яка група людей відноситься до такої категорії постраждалих від злочину, і якими юридичними ознаками характеризується безпорадний стан.

Розглядувана юридична обставина була предметом дослідження Центрова Е.Е., Метелиці Ю.Л., Щерби С.П., Андрєєвої Л.А., Осипової Н.Р., Коченова М.М., Софронова В.Н., Ткаченка В.І., Хлинцова М.Н., Плешакова А.И., Свидлова М.Н., Кокорєва Л.Д., Полубинського В.І. та інших. Наразі, ні Кримінальний кодекс України (надалі – КК України), ні Кримінально-процесуальний кодекс України не містять відповіді на зазначені запитання. Судова і слідча практика керується Постановою Пленуму Верховного Суду України „Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини” від 27.03.1992р.[2], коли понад третину злочинів, передбачених у КК України містить ознаку „безпорадний стан” як обов’язковий елемент складу злочину або як кваліфікуючу ознаку. Окрім того, ст. 67 КК України називає цю обставину як таку, що обтяжує покарання винних осіб.

Певною мірою проблема ускладнюється ще й відсутністю єдиного підходу у розумінні сутності юридичного значимого стану серед науковців, які займалися дослідженням цього питання. Так, Андрєєва Л.А. під безпорадним станом потерпілого розуміє стан людини, яка позбавлена чинити опір [3, 9]. Хлинцов М.Н. безпорадний стан у злочині зґвалтування визначає його як фізичний чи психічний стан жертви злочину, при якому: а) вона не усвідомлює намір винної особи вступити з нею у статеві зносини і не може висловити свою волю, знаходячись у непритомному стані, викликаного хворобою, станом сильного алкогольного, наркотичного сп’яніння чи є психічно хворою; б) усвідомлює значення дій, вчинюваних по відношенню до неї, але позбавлена можливості чинити опір, будучи тяжко хворою чи фізично безпомічною (інвалідність, старість) [4, 8]. Приблизно такої позиції дотримуються Софронов В.Н., Свидлов М.Н., Ткаченко В.І. Проте, такі визначення, на нашу думку, є не зовсім вдалимими. Зокрема, потерпіла особа може усвідомлювати намір злочинця вступити з нею у статеві відносини, більше того, бажати цього, на що справедливо вказує А.М. Плешаков і С.П. Щерба [5, 17], але в силу певних обставин (психічна хвороба, розумова відсталість, тимчасовий розлад душевної діяльності) вона не усвідомлює

сутності статеких відносин, їх моральну сторону, наслідки. При цьому, ніякого опору, зрозуміло, жертва не буде чинити. В окремих випадках, як зауважує Л. Конишева, навіть легкі форми примусу (погрози шантажу, погрози поширити інформацію) можуть викликати в особи психічно безпорадний стан, особливо, коли такі погрози позбавляють волевиявлення [6, 44].

Пункт 9 згадуваної вище Постанови Пленуму Верховного Суду України визначає зґвалтування, вчиненого з використанням безпорадного стану, коли потерпіла особа за своїм психічним чи фізичним станом (малолітній вік, розлад душевної діяльності, хворобливий чи непритомний стан) не могла розуміти характер і значення вчинюваних з нею дій, або не могла чинити опір насильнику, який міг і повинен був усвідомлювати, що потерпіла знаходиться саме у такому стані. Такими потерпілими можуть бути особи малолітнього та похилого віку, особи, в яких наявні розлади душевної діяльності, особи з фізичними вадами та особи, які перебували в момент злочину у непритомному стані.

Здавалось, усе зрозуміло. Проте, у слідчій і судовій практиці зустрічаються протиріччя і помилки в ході здійснення судочинства за участю такої категорії потерпілих. Здебільшого, вони виникають через відсутність законодавчої регламентації поняття юридично значимого стану та його основних критеріїв.

На сьогодні, вироблене судовою практикою, поняття безпорадного стану стало універсальним у використанні, і не лише у злочинах проти статевої недоторканності, але й у насильницьких злочинах, злочинах проти власності. Як свідчать дослідження, проведені багатьма експертами науковцями і практиками, вирішення експертною комісією питання наявності безпорадного стану ставиться не тільки у справах про зґвалтування, але й у справах про злочини крадіжки, грабежу, розбою, нанесення тілесних ушкоджень [7, 50]. Окрім того, відомі випадки вчинення насильницьких злочинів лише щодо осіб, які є людьми похилого віку чи малолітніми дітьми.

Тому, для запобігання неоднакового застосування законодавства правоохоронними органами та судами слід у КК України закріпити норму, яка б визначала безпорадний стан потерпілої особи, як такий, що завідомо для винного, в силу суб'єктивних чи об'єктивних обставин особа не розуміє значення і характер вчинюваних дій або не може чинити опір, чи іншим чином уникнути небезпеки.

Похилий та малолітній вік, наявність фізичних чи психічних вад ще не дають підстави визнавати жертв злочину потерпілими, що були безпомічними у момент суспільно небезпечного посягання. Лише за наявності двох компонентів слідчий чи суддя може констатувати наявність безпорадного стану потерпілого. У зв'язку з цим, у науковій літературі виділяють два види юридично значимого стану: фізичний та психічний. Е.В. Топільська пропонує виділити третій вид – безпорадний стан у соціальному значенні, оскільки неусвідомлення значення діянь злочинця може бути викликане не лише хворобливим чи непритомним станом, але через відсутність знань і життєвого досвіду [8, 24]. Як аргумент автор наводить приклад про дітей до 4-літнього віку, які не володіють життєвим досвідом і знаннями, достатніми для того, щоб зрозуміти значення злочинних дій. З автором можна погодитися лише у тому випадку, коли вік і соціальна програма поведінки особи, визначають психічний та фізичний стан людини.

Юридичний критерій безпорадного стану являє собою цілісний процес розумової й емоційно-вольової діяльності особи, під яким розуміють нездатність особи розуміти характер і значення вчинюваних дій винної особи або нездатність чинити їй опір. За аналогією змісту категорії неосудності в межах розглядуваного критерію можна виділити інтелектуальний і вольовий компоненти. Інтелектуальний компонент сформульований як неможливість потерпілої особи усвідомлювати характер та значення вчинюваних по відношенню до неї дій, вольовий – діяти у кримінальній ситуації вільно і свідомо, у відповідності до своїх бажань і не залежно від волі суб'єкта злочину. При цьому, цей критерій слід розглядати в трьох аспектах: 1)

неусвідомлення постраждалою особою внутрішнього змісту кримінальної ситуації (зовнішньої і внутрішньої сторони діяння); 2) оцінка нею конкретної ситуації як безвихідної; 3) відсутність фізичних і психічних можливостей змінити кримінальну ситуацію і регулювати свою поведінку. Перший аспект включає неусвідомлення об'єктивної сторони складу злочину, вчинюваного по відношенню до потерпілого, морально-етичної сторони, соціального значення вчинюваних протиправних дій. При цьому, Метелиця Ю.Л. акцентує увагу на необхідності з'ясування соціального значення діяння на рівні особистого усвідомлення потерпілою особою, оскільки це може викликати нездатність особи до послідовної й адекватної протидії злочинцеві [7, 61].

Оцінка кримінальної ситуації, яка в подальшому і визначає поведінку жертви протидіяти, залежить від прояву волі та інших здібностей цієї особи. У судовій психології доведено, що оцінка потерпілим ситуації як безвихідної є однією з причин, яка знижує здатність чинити опір [6, 66]. Тому, не можна погодитися з думкою Топильської Е.В. про відсутність безпорадного стану, коли особа, оцінивши сили і свої можливості, добровільно відмовляється від опору [8, 24]. Юридично значимий стан матиме місце, коли жертва передбачає недоцільність своїх дій і для запобігання можливості настання ще більш гірших наслідків, відмовляється будь-яким чином чинити опір. Воля цієї особи, при цьому, буде пригнічена страхом, викликаного погрозами, насиллям тощо.

Зазначені фактори впливу викликають у потерпілого астенічну форму страху, яка проявляється у формі тремтіння, скутості, заціпеніння. Будучи пасивно захисним рефлексом, вона паралізує волю жертви і часто неадекватно відображає ситуацію, зумовлює перебільшення небезпеки, посилює силу страху [9, 19].

У рамках вольового компоненту активності протидіяти поведінці винної особи може завадити наявність фізичних вад, як от: немічність, викликана похилим віком, безпомічність малолітніх осіб, відсутність рук, ніг, сліпоту,

глухота чи інші дефекти, які не дозволяють чинити опір винному чи іншим чином убезпечити себе. Разом з тим, необхідно враховувати індивідуальний психофізичний стан і властивості потерпілої особи. Зокрема, наявність похилого віку ще не свідчить про перебування такої особи у безпорадному стані. Як зауважують А.М. Плешаков та С.П. Щерба, при досягненні пенсійного віку особа “може бути здоровою, фізично сильною, здатною чинити опір чи іншим чином уникнути небезпеки”[5, 11]. Або ж, особа 14 річного віку може усвідомлювати соціальне значення, морально-етичну сторону протиправного діяння при зґвалтуванні. При цьому, буде зовсім іншою кваліфікація діяння винної особи.

Медичний критерій включає в себе усі форми психічних розладів і вад, із-за яких знаходить свій прояв порушення здатності усвідомлювати діяння винної особи або чинити опір їй. До них відносять хронічні психічні захворювання, тимчасові розлади психічної діяльності, недоумство чи інші хворобливі стани. Цей перелік є ідентичним переліку психічних розладів критерію неосудності обвинуваченого.

З урахуванням обставин, які зумовлюють виникнення психічного безпорадного стану виділяють дві групи безпомічності: а)тривалий безпорадний стан; б) безпорадний стан, що носить тимчасовий характер. До першої групи відносять осіб, які є малолітніми, осіб похилого віку, які страждають на склероз, психози, інші порушення психофізичних властивостей, наявність хронічного психічного захворювання, фізичних чи психічних вад та ін. У кримінально-правовому значенні для визнання наявності безпорадного стану жертви злочину зазначені патології повинні зумовлювати нездатність усвідомлювати діяння винного і адекватно протидіяти останньому.

Тимчасовість перебування особи у безпорадному стані може бути викликана соматичною хворобою, тимчасовим психічним розладом та ін. Проте не кожна соматична хвороба може стати причиною виникнення безпомічності жертви злочину. Для цього потрібно виокремлювати ті

захворювання, які здатні тимчасово чи постійно обмежувати фізичні можливості особи, її здатність чинити опір посяганню. Наприклад, тяжка форма серцевої недостатності, цироз печінки, поранення, що викликало обезводнення організму чи сильну кровотечу і т.д. При цьому, слід враховувати не тільки тимчасову психічну безпомічність, що виникла в результаті зазначених причин, але і безпорадність, викликану переляком, емоційним шоком, обманом [5, 44].

Безпорадний стан матиме місце при порушеннях у протіканні вольових процесів людської психіки, які свідчитимуть про нездатність особи до цілеспрямованої, послідовної адекватної поведінки. Такий стан може бути викликаний вираженням психічними властивостями аспонтанності, в'ялості, патологічно підвищеної навіюваності та покори.

Особливого аналізу потребує стан безпомічності особи, яка на момент вчинення злочину перебувала у стані сильного алкогольного, наркотичного сп'яніння чи під дією на її організм отруйних, токсичних чи інших сильнодіючих речовин. Серед науковців з цього приводу думки розділилися. Номоконов В.А. вважає, якщо сприятливий для протиправного діяння стан жертви викликаний з її вини, у цьому випадку відсутні підстави кваліфікації діяння винної особи з обставиною, що обтяжує відповідальність [10, 168]. Рибальська В.Я підтримує цю позицію, при цьому негативно оцінює моральну поведінку потерпілого, що лише сприяє реалізації злочинного наміру [11, 25]. Щерба С.П., Зайцев О.А., Сарсенбаев Т.Е., спростовуючи аргументи опонентів, вважають, що аморальна поведінка потерпілої особи може оцінюватися лише з точки зору моралі, але не механічно переходити у площину кримінально-правових відносин. До того ж доведення потерпілим себе до такого стану ще не є санкцією посягання на його недоторканність і людську гідність [12, 24]. Вважаємо останню позицію слушною, зважаючи на те, що і особиста, і майнова недоторканність особи захищена законами України, незалежно від моральної оцінки поведінки і психофізичного стану. Ця позиція підтримана судовою практикою, зокрема, п. 10 згаданої

Постанови Пленуму Верховного Суду України не бере до уваги людський фактор, що сприяв виникненню такого стану.

Безперечно, медичний критерій не є „самодостатнім” для засвідчення безпорадного стану потерпілої особи. Він потребує обов’язково вивчення і юридичної сторони проблеми. Лише за результатами судово-психіатричної, судово-психологічної експертизи та аналізу юридичного критерію слідчий, суддя можуть констатувати безпорадний стан потерпілої особи.

Маловажливим є тривалість перебування особи у безпорадному стані до чи після вчинення злочину. Однак, важливо встановити його наявність, оскільки це впливатиме на розслідування справи, що своєю чергою вимагає законодавчого регламентування у матеріальному і процесуальному законодавстві. Виходячи з вимоги ставитися до жертв злочину із співчуттям і поважати їх гідність, закріпленої у Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, законодавцю слід було б у кримінально-процесуальному законі передбачити належний механізм реалізації права на судовий захист для такої категорії потерпілих.

Посилання

1. Бойков А.Д. Третья власть в России. Очерки о правосудии, законности и судебной реформе 1990-1996 гг. – М., 1997.
2. Постанова Пленуму Верховного Суду України „Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини” від 27.03.1992р.// Постанови Пленуму Верховного Суду України (1972–2002).- К. : А.С.К., 2003.
3. Андреева Л.А. Состав преступления изнасилования в советском уголовном праве: Автореф.дис... канд.юрид.наук. – Л., 1962.
4. Хлынцов М.Н. Расследование половых преступлений – Саратов, 1965.

5. Плешаков А.М., Щерба С.П. Правовая оценка беспомощного состояния потерпевшего по уголовному делу // Соц. законность, 1982. - №17.
6. Конышева Л.П. Судебно-психиатрическая экспертиза психического состояния несовершеннолетней жертвы изнасилования: Автореф.дис... канд.юрид.наук. – М., 1988.
7. Метелица Ю.Л. Судебно-психиатрическая экспертиза потерпевших – М., 1990.
8. Топильская Е.В. Беспомощное состояние потерпевшего от преступления: Автореф.дис... канд.юрид.наук. – СПб., 1992.
9. Центров Е.Е. Криминалистическое учение о потерпевшим. – М., 1988.
10. Номоконов В.А. Потерпевший как элемент совершения преступления // Владивосток, 1974.
11. Рыбальская В.Я. Методика изучения личности потерпевшего по делам о преступлениях несовершеннолетних. – Иркутск, 1975.
12. Щерба С.П., Зайцев О.А., Сарсенбаев Т. Охрана прав беспомощных потерпевших по уголовным делам. – М., 2001.

Анотація

У статті розглядаються основні критерії матеріально-правового змісту безпорадного стану потерпілого, проводиться їх аналіз з урахуванням судової практики. На основі цих критеріїв формулюється матеріальне поняття безпорадного стану потерпілого, в якому вона перебуває на момент вчинення злочину та його правове значення при здійсненні судочинства.

Ключові слова: безпорадний стан потерпілої особи, юридичний та медичний критерії, психічні та фізичні вади.

The concept and material contents of victim's helpless state in criminal procedure of Ukraine.

Novoseletska T.

Lviv National University n. I. Franko, Law department. Sichovuh strilciv str., 14, Lviv.

Annotation

The article touches upon the criminal criterions of victim's helpless state, analyzed its contents according to court's practice. Basing on these the author formulates a definition of victim's helpless state, which has place in the moment of committing crime, and its importance in criminal procedure of Ukraine.

Key words: victim's helpless state, legal and medical criterions, disfigurement, mental impairment.